
CZEROVSZKI MARIANN

Járatlan utakon.

Adalékok Pray György *Poema de institutione ac venatu falconum libris quattuor comprehensum* negyedik könyvének értelmezéséhez

Pray György solymászati tankölteményének negyedik könyve a madarak betegségével foglalkozik. Az ének közepén elhelyezett excursus első része egy emelkedett hangvétellű eszmefuttatást tartalmaz a gyógynövényekben rejlő isteni erőről, a gyógyerejüket ismerő emberek nagyszerűségéről, a lelőhelyek szinte megközelíthetetlen elhelyezkedéséről. Bár a szövegrész önmagában koherens, mégis hagy némi hiányérzetet maga után, mert nem teszi világossá, hogy miből táplálkozik ez a különös tisztelet a hegyi füves emberek iránt, és honnan az elképzelés, hogy a megmászhatatlan, magas hegyek tetején ismeretlen gyógynövények teremnek. A pontos megértéséhez nyilvánvalóan szükség van egy olyan háttértudásra, amit nem foglal magába Pray tankölteménye. A tanulmány az excursus interpretációjához néhány motivikus párhuzamra támaszkodva a Benedek Elek gyűjtéséből ismert A Fiú-sziklája című népmondát hívja segítségül.

Kulcsszavak: tanköltemény, solymászat, *excursus*, Pray György, Benedek Elek, gyógynövények, megmászhatatlan hegy, motivikus párhuzam, népmonda

Pray György *De institutione ac venatu falconum libri duo* címen megjelent (1749) solymászati tankölteményének¹ fordításába 1997 nyarán kezdtük bele Kasza Péterrel közösen a húszas éveikben járó egyetemisták mit sem sejtő lelkesedésével és tapasztalatlanságával. A szöveg rengeteg kihívást és problémát tartogatott nekünk akkoriban, gyakran kerestük fel jó tanácsért és segítségért kedves tanárunkat, Lázár Pistát, és ő irányított minket Szörényi Lászlóhoz is, akinek útmutatásai alapján végül elő-

¹ A műről bővebben ld. SZÖRÉNYI (1993).

került a tanköltemény négykönyves változata.² Innen aztán még sok évbe telt, mire a főként a madárgyógyászat irányába kibővített *Poema de institutione ac venatu falconum libris quattuor comprehensum*³ újonnan fölmerülő minden nyelvi és szakmai kérdésre sikerült választ találni és a mű magyar nyelvű fordítását megjelentetni.⁴ Hmm, az előző mondatban talán még azt írtam, *minden* kérdésre... Aki azonban fordított már ilyesmit, az biztosan sejti, hogy talán kicsit túloztam az előbb, és maradt még akkor néhány csontváz a szekrényben – közülük szeretnék most egyet kivenni és megmutatni az olvasónak.

A tanköltemény negyedik éneke a sólymok betegségeinek a tüneteit és gyógymódjait tárgyalja. Először a testet belülről támadó betegségek kerülnek sorra, a gyomorproblémák, a bélférgesség, a láz, a nátha, a golyva, a szélütés, az asztma, végül a máj és a vese betegségei; ezután a sólyom külsején mutatkozó, szemmel is jól látható-tapintható problémák következnek,⁵ mint a fekély, a rüh, a tetvesség, a tollazat sérülései, a sebek, a ficam, a csonttörés, a köszvény és közvetlenül hozzákapcsolva a szem felépítése.⁶ A tudományos szakkifejezésekkel, betegségnevekkel, tünetleírásokkal, gyógynövényekkel és kezelési eljárásokkal zsúfolt negyedik éneket, a tanköltemény adta lehetőségeket felhasználva, Pray igyekszik kissé fellazítani,⁷ így például a belső és a külső betegségek tárgyalását egy hosszabb kitérővel választja szét egymástól, kis pihenőt biztosítva az olvasó figyelmének. Az excursusba való átmenet szinte észrevétlen. A belülről támadó betegségek sorában a vesekő az utolsó, s a lehetséges gyógymódok ismertetése végén az ajánlott gyógyfüveket kezdi sorolni, de anélkül, hogy a végére jutna, egy váratlan fordulattal lezárja a felsorolást (347–350skk.):

Sed melius faciet, qui galbaneosque liquores,
Atque crocum, cochleamque, et quae sua nomina sumsit

² A kézirat fordulatokban bővelkedő történetét ld. CZEROVSZKI–KASZA (2007).

³ A latin nyelvű kézirat lelőhelye: Österreichische Nationalbibliothek, Wien, cod. 10070.

⁴ Az idézett részek magyar fordítását PRAY (2017) alapján adom meg.

⁵ *quae lumine cerni, / Tractarive queant* (4, 405–406).

⁶ A szerző szerint ugyanis a köszvény helytelen kezelése előidézhetheti a látás romlását, aminek mindenképpen elejét kell venni (4, 520–536).

⁷ A negyedik ének poetizáltságáról részletesebben ld. CZEROVSZKI (2016), az egész tankölteményéről pedig CZEROVSZKI (2017), valamint BAGYURA–CZEROVSZKI–KASZA (2017: 22–25).

De bove buglossam, rumicesque, et agreste sinapi,
 Quasque referre mora est, alias conjunxerit herbas.⁸ 350

Innen veszi kezdetét a tulajdonképpeni kitérő, a tanköltemény beszélőjének egy emelkedett, szinte himnikus hangvétellű eszme-futtatása a gyógynövényekben rejlő isteni erőről, a gyógyerejüket ismerő emberek nagyszerűségéről, a lelőhelyek szinte megközelíthetetlen elhelyezkedéséről. Ezután hangnemet váltva egy bukolikus színezetű jelenettel zárja az excursust. Beszámol egy csodálatos barlangban tett látogatásáról, ahol egy Palaemon nevű pásztor kalauzolja végig, és bemutatja neki a környéken található füvek gyógyerejét. A továbbiakban fókuszáljunk az excursus első részére (351–374skk.):

Usque adeo mirandam illis natura medendi
 Vim dedit, et primo solers insevit ab ortu.
 O Fortunatos! quibus has coramque tueri,
 Et tractare manu, certasque ab origine causas
 Formamque, et magnas exili in corpore vires, 355
 Atque fibras, partesque ipso sub flore latentes
 Nosse datur! Quis me bonus, o quis ducet in altos
 Ignarum montes, et euntem ad saxa prehendam,
 Edoceatque omnes signato nomine dotes
 Herbarum caelumque in iis, Numenque stupentem 360
 Cernat, sunt etenim, sunt omnia Numine plena.
 Macte animo, quisquis pulchro succensus amore
 Laudis, posthabito rerum, quae saepius ipsa,
 Quis credat, stringunt sapientum lumina, fumo
 Secretis tantum silvis, et montibus errat, 365
 Ac varias secum rimatur sedulus herbas.
 Atque utinam aereo qua se se vertice tollunt
 Carpatii montes, populisque immensa renudant
 Tergora sarmaticis, aliquis perrepere rupes
 Audeat horrentes. Forsan, quae mira stupemus 370
 Orbe ad nos perlata novo, videantur et illic.
 Utque suis natura parens ferme undique miris

⁸ Cod. 10070. fol. 58. „Helyesebben jár el, aki galbagyantát, sáfrányt, csigaházat, buglossát – ami az ökörről kapta a nevét – és sóskát kever össze vadon termett mustárral, valamint más füveket is, amiket hosszadalmas lenne felsorolni.”

Ludat imaginibus, medicoque potentia succo
Et vix visa aliis producat germina terris.⁹

E kiemelt részlet több furcsaságot is hordoz magában, amelyek a mai olvasó számára értelmezésre szorulnak. A tanköltemény beszélője különös erős tisztelettel szól azokról, akik ismerik a gyógyfüvekben rejlő erőt, előbb szerencsésnek tartja őket (*O Fortunatos!*), majd a *macte animo* mély tiszteletet kifejező köszöntésével¹⁰ üdvözli őket, és úgy véli, hogy a gyógyfüvek gyűjtögetése olyan tevékenység, amely igazi dicsőséget hoz a művelője számára (*pulchro succensus amore laudis*). A beszélő tisztelete mellé óriási érzelmi töltés, már-már elragadtatás társul, ahogy arra a felkiáltó és kérdő mondatok sorából következtetni lehet. A részlet további furcsasága, hogy bár gyógynövények síkságon és hegyvidéken egyaránt teremnek, Praynál ez a tiszteletet érdemlő füves ember egyértelműen a hegyekben tevékenykedik (*ducet in altos montes, euntem ad saxa prehendat, silvis et montibus errat*), de az általánosságok után a beszélő külön meg is nevezi a Kárpátok vonulatát. Ennek bizonyos pontjaira még nem jutott el ember, mert nagy bátorságot igényel a megmászásuk, pedig talán olyan növényritkaságokra lehetne ott bukkanni, amelyek csak az Újvilágban tenyésznek.

⁹ Cod. 10070. fol. 58–59. „Ezeknek a növényeknek a természet rendkívüli gyógyító erőt adott, amit bölcsen beléjük helyezett már a születésük pillanatában. Ó, milyen szerencsések azok, akiknek megadatik, hogy saját szemükkel lássák és kezükbe vegyék ezeket a füveket, megismerjék élőhelyüket, küllemüket, a törékeny testükben lévő hatalmas erőt, a belsejükben rejtőző rostokat és ízeket! Ki az, ó, ki az a derék férfi, aki elvezet engem, a járatlant, a magas hegyekbe, és támogat, míg a sziklacsúcsok felé haladok, megnevezi a füveket, és megismerteti velem azok valamennyi adományát, és észreveszi, hogy az eget, az isteni hatalmat csodálom bennük, hisz minden isteni hatalommal van tele. Meghajtom fejemet az előtt, aki a dicsőség igaz vágyától lelkesülve kerüli a lényeket elfedő homályt – ki hinné, ez még a bölcsék éleslátását is elveszi –, erdőkben és hegyekben barangol magányosan, odaadóan vizsgálva a különféle füveket. Bárcsak meg merné mászni valaki a meredező sziklákat, ahol a Kárpátok hegyei a fellegekig magasodnak, és levetik széles hátuktól a szarmata népeket! Talán ott is felfedezhetné mindazt, amit csodálkozva bámulunk, mikor eljut hozzánk az Újvilágból, hisz az anyatermészet szinte mindenütt eljátszik csodás képzeletével, és más földeken is nevel alig ismert, gyógyerejű sarjakat.”

¹⁰ Liviusnál pl. Porsenna használja *macte virtute* formában, hogy kifejezze Mucius Scaevola iránti tiszteletét (Liv. 2, 12, 14).

A fent idézett szövegrész önmagában koherens, mégis hagy némi hiányérzetet maga után, mert nem teszi világossá, hogy miből táplálkozik ez a különös tisztelet a hegyi füves emberek iránt, és honnan az elképzelés, hogy a megmászhatatlan, magas hegyek tetején ismeretlen gyógynövények teremnek. A pontos megértéséhez nyilvánvalóan szükség van egy olyan háttértudásra, amit szövegszerűen nem foglal magába Pray tankölteménye. Ez az a helyzet, amikor már csak a véletlen, vagy valamilyen kisebb csoda segíthet a sötétben tapogatózó, tanácstalan fordítón. A segítség végül teljesen váratlanul egy erdélyi buszkirándulás alkalmával érkezett, amikor az idegenvezető az utasok szórakoztatására a következő népmondát olvasta fel Benedek Elek gyűjtéséből:¹¹

A Fiú-sziklája

Erdélyben, Guraszáda nevű falu felett van egy magas szikla, Fiú-sziklája a neve. Ennek a sziklának a tetején olyan csudafű terem, hogy az öregeket megfiatalítja s a nehéz-betegeket meggyógyítja.

Élt réges-régen ezen a környéken egy szegény szántóvető ember. Nehéz betegségbe esett, jártak hozzá mindenféle javasasszonyok, kuruzslók, kenték a testét mindenféle csudáírral, de nem tudták meggyógyítani. Azt mondja egyszer egy javasasszony a beteg embernek:

— Elpróbáltuk már mindenféle csudafűvel, ami a Maros két partján terem. Itt már több csudafű nincs. Hanem látja-e kend ezt a magas sziklát? Annak a tetején terem olyan csudafű, hogy az meggyógyítaná kendet.

Hiszen teremhetett annak a sziklának a tetején akármilyen csudafű, mikor az olyan meredek, olyan magas volt, hogy oda csak a madár repült fel, ember ott még nem járt soha.

Volt a szegény beteg embernek egy növendékfia. Hallja, hogy mit mond a javasasszony. Szerette az apját erősen, hogyne szerette volna s föltette magában: egy élete, egy halála, felmászik arra a sziklára. Mondta az apja:

— Hagyjad fiam, meg sem próbáld, úgyis hiábavaló.

Jöttek a szomszédok, jöttek a falubeliek mind, hogy lebeszéljék. De hiába, ment a fiú s az Isten megsegítette, fölmászott a szikla tetejére. Hát csakugyan a

¹¹ A szöveget a következő kiadás alapján közlöm: BENEDEK (1896: 188–189).

szikla tetején tengersok füvet talált, olyant, amilyent még nem látott soha. Leszedett egy jó csomót, aztán indult vissza.

Az ám, de csak akkor látta, hogy föl csak fölmászhatott valahogy, de lemenni nem lehet. Mit csináljon, hogy vigye le a füvet! Egyet gondolt, karját kinyújtotta s meglobogtatta a marék füvet, hadd lássák a falubeliek, akik ott állottak a szikla aljában. Azután bedugta a kebelébe s abban a szempillantásban leugrott a szikla tetejéről. Szörnyű halált halt a szegény fiú, de a csudafű meggyógyította az édes apját.

Azóta hívják azt a sziklát Fiú-sziklájának.

Bár Guraszáda nem a Kárpátokban, hanem az Erdélyi-középhegységben helyezkedik el,¹² a történet arról tanúskodik, az erdélyi nép körében élt a hiedelem,¹³ hogy a magas, megmászhatatlan hegyek tetején olyan különleges erejű gyógyfüvek nőnek, amelyek kizárólag ott találhatók meg, egyéb, hozzáférhető helyeken nem teremnek. A fenti történetben említett növény önmagában is nagy értéket képvisel, nem véletlenül emlegetik *csodafű*ként, hiszen olyan hatása van, amire más gyógynövény nem képes (*az öregeket megfiatalítja s a nehéz-betegeket meggyógyítja*). Az értéke a történet előrehaladtával tovább növekszik, először, amikor kiderül, hogy a beteg apán már csak ez a fű segíthet, azután amikor megtudjuk, hogy ember számára elérhetetlen helyen van (*oda csak a madár repült fel, ember ott még nem járt soha*) és végül, amikor a fiú az életét adja érte, nem lévén más módja, hogy a szikla tetejéről lejuttassa az apjához a gyógyulást hozó növényt.

A monda nem csupán a magas hegyekben növő ismeretlen gyógyfüvek értékességéről tanúskodik, hanem e növények megszerzésére irányuló emberi erőfeszítés heroikus voltáról is. A szikla megmászhatatlan (*oda csak a madár repült fel, ember ott még nem járt soha*) – legalábbis így tartják a falubeliek, a főhőst nem korlátozza ez a hiedelem –, ezért a csúcsra feljutni kívánczó fiúnak nem csupán a meredek sziklafal állja

¹² A település Dévától kb. 30 kilométerre északnyugatra, a Maros jobb partján található.

¹³ A négykönyves változat pontos keletkezési idejét nem ismerjük, és elsődlegesen orális jellegénél fogva a népmonda keletkezési ideje is nehezen behatárolható, továbbá azt sem lehet bizonyítani, hogy Pray ismerte ennek a mondának valamilyen változatát. Mindezek ellenére úgy gondolom, a motivikus egyezések miatt a monda közelebb vihet bennünket a negyedik ének pontosabb megértéséhez.

az útját, először másféle akadályokon kell túljutnia, hiszen az apja, a szomszédok és a falubeliek mind megpróbálják visszatartani. E visszatartó erők hatását leküzdve kerülhet sor a sziklamászásra, a tette, amit a többiek lehetetlennek tartottak, majd miután megtalálta a csodafüvet, újabb akadály következik, a visszaút teljesítése. A szikláról lemászni olyan feladat, ami már a fiú számára is lehetetlennek bizonyul (*lemenni nem lehet*), ám ekkor sem válik tehetetlenül cselekvésképtelenné, egy új nézőpontból hamar átgondolja a helyzetet (*Mit csináljon, hogy vigye le a füvet!*), így megatálja a módját annak, hogyan juttassa le a szikláról a gyógyfüvet a beteg apjának.

A fiú leugrik a szikláról, ezután nevezik el a helyet a Fiú-sziklájának. A monda ugyan nem tesz róla említést, a névadás ténye arra utal, hogy a sziklát a fiú tiszteletére nevezték el, és ezzel valami rendkívülinek és megőrzésre méltónak kívántak emléket állítani. Ebben a döntő szerepe nyilván annak volt, hogy feláldozta az életét az apjáért, de míg eddig a pontig eljutott, más példaértékű tetteket is végrehajtott: szembe ment a többség vélekedésével, megkísérelte és sikerrel végrehajtotta, amit mások lehetetlennek tartottak, és végül, amikor lehetetlenbe ütközött, nem adta fel, hanem új utat keresett a megoldáshoz. Ahogyan a Fiú-sziklájáról szóló monda névadó főhőse szellemi és fizikai szinten is olyan úton jár, amelyen a többi ember nem akar vagy nem képes, a Praynál megrajzolt füvesember is hasonló okok miatt érdemel tiszteletet, hiszen másokétól eltérő gondolkodással felvértezve, egyedül járja a hegyeket (362–366skk.):

Macte animo, quisquis pulchro succensus amore
 Laudis, posthabito rerum, quae saepius ipsa,
 Quis credat, stringunt sapientum lumina, fumo
 Secretis tantum silvis, et montibus errat,
 Ac varias secum rimatur sedulus herbas.¹⁴

365

A járatlan úton járás két dimenziója mindkét szövegben úgy jelenik meg, mint szorosan összekapcsolódó, egymással összefüggő viselkedés-

¹⁴ Cod. 10070. fol. 59. „Meghajtom fejemet az előtt, aki a dicsőség igaz vágyától lelkesülve kerüli a lényeket elfedő homályt – ki hinné, ez még a bölcsek éleslátását is elveszi –, erdőkben és hegyekben barangol magányosan, odaadón vizsgálva a különféle füveket.”

minta. A másokat korlátozó szellemi béklyóktól való megszabadulás vezeti az embert olyan helyekre, ahová mások nem juthatnak el. Ez az út természeténél fogva magányos, de dicsőséget hoz annak, aki rajta jár. E motivikus párhuzamokból kiindulva úgy gondolom, bár a Fiú-sziclá-járól szóló mondát nem kezelhetjük Pray forrásaként, ahhoz mindenképpen nélkülözhetetlen, hogy a segítségével a birtokába jussunk annak a háttértudásnak, ami a negyedik ének vizsgált részletének pontosabb megértéséhez szükséges.

Felhasznált irodalom

BAGYURA–CZEROVSZKI–KASZA 2017

BAGYURA J. – CZEROVSZKI M. – KASZA P., *Pray György, Költemény a solymászatról négy könyvben, Bevezetés*, Budapest, 2017.

BENEDEK 1896 BENEDEK E., *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése*, 4. kötet, Budapest, 1896.

CZEROVSZKI 2016 CZEROVSZKI M., *A látás és a fény Pray György De institutione ac venatu falconum című tankölteményében*, in: Tóth O. (szerk.), *A fény az európai kultúrában és tudományban*, Debrecen, 2016, 187–198.

CZEROVSZKI 2017 CZEROVSZKI M., *A tudományosság aspektusai Pray György solymászati tankölteményében*, in: Kasza P., Kiss Farkas G., Molnár D. (szerk.) *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, Szeged, 2017, 151–158.

CZEROVSZKI–KASZA 2007

CZEROVSZKI M. – KASZA P., *Hierakologoi*, in: Jankovics J., Császtvay T. – Csörsz Rumen I. – Szabó G. Z. (szerk.), *„Nem súlyed az emberiség!”*. Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára, Budapest, 2007, 333–340.

http://www.iti.mta.hu/Szorenyi60/Szorenyi60_teljes.pdf

PRAY 2017 PRAY Gy., *Költemény a solymászatról négy könyvben*, Budapest, 2017.

SZÖRÉNYI 1993 SZÖRÉNYI L., *Pray György költészete*, in: Szörényi L., Hunok és Jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből, Budapest, 1993, 135–139.

On Untrodden Paths. Contributions to the Interpretation of the Fourth Book of György Pray *Poema de institutione ac venatu falconum libris quattuor comprehensum*.

The fourth book of György Pray's didactic poem on falconry deals with diseases of birds. The first part of the excursus, placed in the middle of the fourth book, contains an elevated reflection on the divine power of herbs, the greatness of people who know their medicinal power, and the almost inaccessible location of the sites where they are

found. Although the passage is coherent in itself, it leaves a certain lack of clarity as to the origin of this special respect for the mountain grass people and the idea that unknown herbs grow on the tops of unclimbable, high mountains. To understand it properly, there was an obvious need for a background knowledge that is not covered in Pray's didactic poem. In order to interpret the excursus, the paper draws on a few motivic parallels and invokes the folk legend The Rock of the Boy, known from the collection of Elek Benedek.

Keywords: didactic poem, falconry, excursus, Pray György, Benedek Elek, herbs, unclimbable mountain, motivic parallels, folk legend